

ההתיישבות היהודית בגולן בסוף ימי הבית השני ובתקופות המשנה והתלמוד –

התקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית (המאות השניה לפנה"ס – המאה השמינית לסה"נ)

רקע:

ראשית ההתיישבות היהודית בגולן הייתה, ככל הנראה, בתחילת המאה הראשונה לפנה"ס בימיו של המלך אלכסנדר ינאי לאחר שכבש את גולן, סלוקיא וגמלא, כמתואר אצל יוסף בן מתתיהו בספריו קדמוניות היהודית ותולדות מלחמת היהודים כנגד הרומאים. ינאי כבש את דרום הגולן ומרכזו אך לא את צפונו.

בזמן המרד נגד הרומאים, בשנים 67-70 לסה"נ, הצטרפו יהודי הגולן לתנועת המרד בדומה ליהודי הגליל. יוסף בן מתתיהו, מפקד המרד בגליל, ביצר שלושה יישובים בגולן: גמלא, סוגני וסלוקיא. בעוד ששתי האחרונות נכנעו לרומאים גמלא עמדה במרד עד לפילתה וחורבנה בידי הרומאים. נפילת גמלא הביאה לדיכוי המרד בגולן, נראה שפרט לגמלא נותר היישוב היהודי בגולן על כנו, יתכן עם ירידה קטנה בעוצמת היישובים למשך כמאה שנים. עם מות אגריפס השני, בסוף המאה הראשונה לסה"נ, סופח הגולן לפרובינקיה יודיאה בעוד שהבשן הטרקון החורן ומחוז פניאס סופחו לפרובינקיה סוריה. נראה שהגורם האתני היווה מרכיב בהחלטה לסיפוח הגולן לפרובינקיה יודיאה.

מקובל כיום כי היישוב היהודי שהתפתח בגולן היהודי לאחר כיבושי אלכסנדר ינאי היה דומה ליישוב היהודי בגליל בהיבטים רבים, ביניהם התרבות החומרית, דפוסי ההתנהגות ובהחשבת הגולן לחלק מהגליל למרות היותו מחוז נפרד. דוגמה לחיבור זה ניתן למצוא אצל יוסף אשר מונה למפקד הגליל ולמעשה פיקד גם על הגולן. מצב זה הביא לזיקה ישירה בין אנשי הגולן והגליל.

מתי נבנו בתי הכנסת בגולן ?

ד' אורמן, מחוקרי הגולן, מתארך את בתי הכנסת בגולן למאות ג' ד' לספירה (ע"פ חפירתו בקצרין ודמיון כללי לממצא בגליל). הוא גם מזהה רצף יישוב יהודי בגולן מסוף המרד הגדול, עם ירידה בעוצמה היישובית סביב מרד גאלוס והתאוששות עד לחורבן בסוף המאה ה-8 לספירה. צ"א מעוז מסיק על פי החפירות וממצאי האדריכלות האומנותית שבתי הכנסת הוקמו בפרק זמן קצר במהלך התקופה הביזנטית, מאמצע המאה 5 ועד לראשית המאה 6 לספירה (451 – 527 לספירה) וכי תהליך זה התחיל כאמור מצפון מזרח הכנרת. אם נחזור אל סקרו של ח' בן דוד בכל חמישה עשר האתרים שנעלמו לפני 350 לספירה לא נמצאו שרידים הקשורים לבית כנסת. לעומתם, בעשרים וחמישה אתרים שהתקיימו מ-350 לספירה ואילך נמצאו שרידים או פריטים של בתי כנסת למעט תל סלוקיא ושלושה אתרים שבהם שרידי יישוב נוצרי.

בעקבות החפירות החדשות בדיר עזיז ובחורבת מג'דוליא ניתן להציע כי בדיר עזיז היה קיים מבנה ציבורי יהודי כבר במאה השנייה לסה"נ או בראשית השלישית שעל גביו נבנה מבנה בית הכנסת. להערכתי נבנה המבנה אותו אנו רואים כיום כבר באמצע המאה הד', לפני רעידת האדמה בשנת 363 לסה"נ. מנייתוח החפירות במג'דוליא אותן עורך מ' אזבנד ניכר מבנה ציבורי שהיה קיים במאה הג' או ראשית הד' לסה"נ, גם הוא לפני רעידת האדמה. עדיין יש להוכיח כי זהו מבנה ציבורי יהודי.

אם נסכם את ממצאים אלו וממצאי החפירה הקטנה בחוף כורסי ניתן אולי להציע כי בעוד שמרכז הכובד היהודי עבר במהלך המאה הד' לסה"נ אל מערב של מרכז הגולן הרי בדרומו

נשארו ישובים בודדים בהם התחזקה הקהילה היהודית. במרכז הגולן חלה עליה בתפרוסת הישובית, חלקה אולי על גבי ישובים יהודיים קיימים שיתכן וניתן למצוא בהם מבני ציבור, אך יתכן בתוכנית אדריכלית שונה ממבנה הבזיליקה המוכר בתקופה הביזנטית.

שמות הישובים:

מה היו שמות הישובים בגולן היהודי הקדום ?
בתחילת מבוא זה הזכרנו את ישובי "ברייתת התחומין" בה הוזכרו תשעה ישובים או כפרים יהודיים בדרום הגולן. חלק מישובים אלו מוכרים לנו גם כיום :
מושב נוב הממוקם על מיקומו של הכפר נב הממוקם על הישוב הקדום נוב (כיום בכניסה למושב נוב) והמשמר את השם הקדום
קיבוץ כפר חרוב הממוקם במיקום כפר חרוב ההרוס שמוקם ונבנה מהריסות הישוב היהודי כפר חרוב הקדום.
ועוד דוגמא אחת- הישוב חספין אשר במרכזו מצוי אתר עתיקות בשם חספין ובחפירות המתנהלות במקום בשנים האחרונות ע"י תלמידי הגולן נמצאו שרידי ישוב מהמאות הגי'ד' לסה"נ ויתכן וזוהי חספין של הברייתא.
תמונה זו משתנה במרכז הגולן- שם מכל שפע הממצא הארכיאולוגי היהודי במרכז הגולן איננו מכירים ולו שם אחד : זומימרה, עסליה, דביה, אחמדיה, עין נשוט הם רק דוגמא.
אז איפה היא רמת הגולן במקורותינו?
נחדד את השאלה- אם המקור העיקרי היהודי במאות אלו הם המשנה והתלמוד והרי התלמוד הארץ ישראלי – "הירושלמי" נערך בטבריה היכן הם ישובי הגולן.
הפתרון אולי נעוץ בשממה הישובית אשר הייתה בגולן מחורבן הישובים ובתי הכנסת באמצע המאה השמינית לסה"נ, כאשר מאז ירד מספר הישובים וחלקם נעלמו. עם העלמות הישובים אף נעלמו שמותיהם. זהו כמעט מקרה יחיד בארץ בו הממצא הארכיאולוגי "בונה" את ההיסטוריה. כלומר אין לנו מידע, או לפחות מידע שאנו יודעים למקם, מהמקורות אך הממצא הארכיאולוגי מצביע על עוצמה ישובית ורוחנית גדולה בחבל ארץ הגולן. יתכן ומצב זה, כאשר הגולן הפך למעין "ספר המדבר", העלים את שמות הישובים ולנו לא נותר אלא לתאר את שמותם ולחפשם במשנה ובתלמוד.